Pučka sveučilišna predavanja.

VI.

Etika i narodno gospodarstvo.

Predavao 14. svibnja 1915.

Prof. dr. Albert Bazala.

Cijena 50 fil.

Prihod u korist prehrane obitelji mobilizovanih vojnika.

Izdaje odbor za pučka sveučilišna predavanja.

I
-3

Zagreb 1915.
Tisak kr. zemaljske tiskare.

Τὸ μὲν σῶμα ὑγιής, τὴν δὲ τύχην
εὔπορος, τὴν δὲ ψυχὴν εὐπαίδευτος.
Tal iz Mileta.

Život se ljudski rado poredi s putovajem, kojemu je jedan te za sve isti cilj: sreća — to je lozinka cijeloga svijeta. (Kant). Ali u lovu za njom razilaze se putevi ljudski. Ima ih, koji je traže u posjedu i blagostanju, dok je drugi nalaze u blaženstvu skromnih zahtjeva, pače u siromaštvu, jedni je vide u radostima svijeta i njihovu zadovoljenju, drugi je misle naći u odricanju, pače u boli i trapljenju (askezi), jedni joj se nadaju od zemskih dobara, drugi je očekuju od čestitosti i kreposna života. Tako se eto na razan način odredjuje, ono d o b r o, koje ima da utiša našu težnju za srećom i smiri srce naše. Prema starom jednom odredjenju sva se dobra dijele u tri vrsti: u prvom značenju dobro je, što služi izvjesnoj svrsi, n. pr. novac, jer se njim kao sredstvom mogu mnoge potrebe udovoljiti, ali dobar je i gorak lijek, jer služi ozdravljenju, i ako nije ugodan. U drugom značenju dobro je, što pruža ugodu ili zadovoljstvo; takovih je dobara bezbroj, ali medju njima ima ih opet, koja bi se sa stanovišta koristi držala za zlo, kao što primjerice čaša svježe vode ugrijanom je čovjeku dobra, ako se sudi po ugodi,

a sudi li se po koristi za njegovo zdravlje, očito je prije zla nego li dobra. U treću vrstu spadaju dobra, koja nijesu poželjna ni rad koristi ni rad ugode već sama poradi sebe, kao n. pr. poštenje, dobrota srca, istinitost i uopće sva, koja čine čestit i vrijedan ljudski život. I ta dobra mogu doći u opreku sa zahtjevima koristi i ugode; tako se može pitati, je li čovjeku korisnije biti poštenu i dobru, ili ne prolaze bolje u životu ljudi »široke savjesti«, a da je put kreposti težak i strmenit, znano je odavna, te je već Hesiod rekao, da su bogovi pred krepost postavili znoj i muku.

Postoji li tako izmedju dobara razlika i nesuglasica, može se pitati: koja od njih su vrijedna, da čovjek za njima teži i u postignuću njihovu traži sreću svoju. Pri rješenju toga pitanja dolazi u obzir i to, da se sva ta dobra nalaze u dva područja, koja se razno odredjuju, čas kao područje izvanjskih i unutrašnjih dobara, čas kao područje tjelesnih i duševnih dobara, pače i kao carstvo zemlje i neba, pa se pita, kojem li će čovjeku privoljeti carstvu.

Dvije takove oblasti, od kojih svaka postavlja neka dobra i na njih svraća pogled čovjekov, jesu etika i narodno gospodarstvo. Etika odredjuje teženje i nastojanje, htijenje i djelovanje kako pojedinca tako i cijelih zajednica prema ćudorednoj vrijednosti ili prema kreposti uopće, a narodno gospodarstvo odredjuje ga s obzirom na blagostanje. Obadvije polaze pri tom od izvjesnih danih dobara t. zv. prirodnih darova i sposobnosti, pa odredjuju, kako se ima s tim

sposobnostima raditi, da se oni prirodni darovi valjano upotrebe, razviju i umnožaju. Etika kao i nacionalna ekonomija rade o upravljanju sposobnosti i darova; to je njihova zajednička crta. Poznata priča o talentima ilustrira ovu stranu etike vrlo dobro. Veli se tamo: gospodar neki razdijelio je imetak svoj slugama svojim, svakome prema sposobnostima njegovim, pa ih, kad dodje vrijeme, poziva pred sud, da se iskažu, što je koji s povjerenim mu blagom učinio. I tad stječe hvalu onaj, što je povjereno blago stavio u promet i njime stekao dobit, a teška osuda pada na onoga, koji je povjereni talenat zakopao, te nije donio nikakove koristi. Doista svaka etika promatra život čovjeka s gledišta, kako je baratao sa sposobnostima i darovima svojim, kako se njima služio i kakove je vrijednosti ostvario, jednom riječi: kakovu je sliku života po njima izradio. I narodno gospodarstvo pretpostavlja izvjesne sposobnosti u čovjeka, a uz to i neke prirodne prilike t. zv. prirodno bogatstvo; ali loš bi gospodar bio, koji bi samo ubrao ono, što priroda od sebe daje, pa se zato traži, da čovjek promišljenim i sustavnim radom prirodne darove iskoristi, a ondje, gdje je priroda manje prijazna, da od nje iznudi darove, kojih ne bi sama od sebe dala.

Tako bi se etika i narodno gospodarstvo mogle obuhvatiti pod zajedničkim gledištem ekonomije: obadvima su naime dobra produkti ljudskoga rada i nastojanja, i vrijedno im nije tek ono, što je dano, nego što je valjanim upravljanjem postignuto. Zloupotreba ili nerazborito upravljanje povjerena blaga zove se u etici grijeh, u nacionalnoj ekono-

miji š t e t a. Etički se rad jednako kao i ekonomski može promatrati sa stanovišta razumnosti, te se može reći: grijeh je moralna, šteta je gospodarska zabluda; može se prosudjivati prema dužnosti, te reći: čovjek je dužan sebe usavršavati u moralnom pogledu i unapredjivati svoje blagostanje, da tim što više ojača i unaprijedi cjelinu, a jednako se sav moralni i gospodarstveni rad može staviti pod gledište koristi, ne samo osobne, nego i zajedničke, te se može kao dobro djelovanje označivati ono, što po »ekonomičkom« sastavu svojem, po najboljem udešaju, redu i postojanosti osigurava život pojedinca i život zajednice. Stoga ima kako u etici tako i u narodnom gospodarstvu dužnosti i norma, razumnih obzira i zahtjeva, u obima se traži neki razbor, red i stega, neki mir duševni i prisutnost duha, ustrajnost i marljivost i druge sposobnosti, da se postigne odredjeni cilj.

S te se dakle strane ne bi mogla izmedju etičkoga i gospodarskoga životnoga upravljanja naći razlika. Pa ipak se drži, izmedju njih nema prava izmira, i čovjek se upravo stavlja pred alternativu: ili — ili, jer da nije moguće dva gospodara služiti, bogu i mamoni, ćudorednom idealu i blagostanju.

A zašto? Ponajprije zato, jer se drži, da je duh ćudorednoga i gospodarskoga života jedan drugome oprečan. Uzima se naime, da se osnovna crta ćudorednoga života nesebična požrtvovnost za drugoga, ljubav za dobrobit drugoga ili kako Seneka veli: alteri vivas oportet, si vis tibi vivere. U gospodarskom životu naprotiv ne odlučuje obzir na drugoga nego obzir na sebe. Gospodarsko djelovanje upravlja

individualni interes, a obzir blagosti, dobrote ili samilosti znao bi prije oslabiti gospodarsku težnju nego je ojačati. Po A d a m u S m i t h u, prvaku u nacionalnoj ekonomiji, ne očekujemo dobar objed od dobrote mesarove ili pekarove, nego od njegova koristoljublja, i ne apeliramo na njegovu ljubav bližnjega nego na samoljublje njegovo, ne pozivamo se na našu potrebu nego na njegovu korist. Druga se opreka obično vidi u tom, što vidna točka etike leži u idealnome kraju, dok je pogled narodnogospodarstveni upravljen na izvanjska dobra, a nije — vele — moguće podjedno upravljati pažnju na obadvije strane: čiji se pogled zaustavi na tvarnome svijetu, taj je izgubljen za idealni život, a tko upre oči svoje u idealni kraj, taj se mora rastati sa svijetom i napustiti težnju za njim. Dva se prema tome mišljenju svijeta bore oko čovjeka, da ga predobiju za se. Jedan ga privlači nuždom života, a osim toga mu obećaje obilje i sjaj i raskoš. Drugi nema ništa zamamljivo, i ne obećaje užitak, već postavlja zahtjev dužnosti. »Pflicht! Du erhabener grosser Name, der du nichts Beliebtes, was Einschmeichelung bei sich führt, in dir fassest, sondern Unterwerfung verlangst, . . . was ist der deiner würdiger Ursprung und wo findet man die Wurzel deiner Abkunft, w e l c h e a l l e V e r w a n d s c h a f t m i t N e i g u n g e n s t o l z a u s s c h l ä g t und von welcher Wurzel abzustammen, die unnachlässliche Bedingungen desjenigen Wertes ist, den sich Menschen allein selbst geben können? S takovom emfazom uzdiže Kant dužnost nad užitak, a drugi sličnim zanosom hvale muku i napor, traže umjerenost i priprost život, siromaštvo i težak

ležaj. Nacionalna ekonomija hvali obilje užitaka, a etika upozoruje na kratkotrajnost njihovu. Što će sjaj i raskoš, što blago i imetak, ako je duh ostao siromašan? Što zdravlje tijela i udobnost, ako je duh — bolestan i kukavan? Ali odgovaraju drugi: Kud će visoki ideali, ako kruha nema. Grad, golota i nužda tjera čovjeka, da skrbi najprije za tijelo; želudac traži svoje pravo, i ne dobije li ga, ne mari on ni za one idealne ciljeve, već će i protiv njih u prvom redu nastojati, da do svojega prava dodje. Ako je dakle u težnji za bogatstvom pogibelj za ćudoredni život, nije manja pogibelj ni u siromaštvu, i ako se bogatstvo utapa u obilju svome, siromaštvo se prodaje rad nevolje svoje: paupertas meretrix — bijeda je bludnica!

Na pogled ovako raznosmjernih težnja, koje su, ako je tako, kadre raskinuti život, potrebno je steći sud o tome, mora li narodno gospodarska težnja naprosto ubiti etička nastojanja? jesu li etički motivi u gospodarskoj borbi naprosto bez vrijednosti i iz nje posve izlučeni? i napokon ne podaje li gospodarski život poticaja za etička nastojanja.

I.

Odnošaj etičke t e o r i j e prema narodnogospodarskim dobrima često je vrlo hladan, kadgod pače neprijazan. Ističući vrijednost kreposna života ne računa se svagda s tim, da je za zdravi i nespriječeni razvoj njegov potrebna izvjesna neka gospodarska osnova. Aristotel je u tom pogledu jedan od najreal-

nijih mislilaca staroga doba, kad već ističe, da bez sigurnosti materijalnoga života nema kulturnoga rada, kojega jedna strana je i etički život. Pored njega naći ćemo ljudi, koji narodnogospodarska dobra ne zabacuju, ali ih i ne uvažuju, što se vidi po tom, kad ističu, da težnja za njima doduše nije z l a, ali da ne doprinosi ćudorednom životu. Neki idu i dalje te upozoruju na pogibelji, koje iz njih upravo proizlaze za taj život. Tako je poznato, da je Sparta uopće bila uredjena na jednome osnovu, koji nipošto nije prijao razvoju trgovine prometu s robom. Gradjanima bilo je zabranjeno trgovanje, a kad je težnja za bogatstvom počela i onamo prodirati, poručuje se s visokoga prijestolja Apolonova u Delfima: Pohlepa za blagom uništit će Spartu — i ništa drugo. Ne smije se dakako zaboraviti, da je Sparta svoje gospodarstvo, koliko je za vojničko uredjenje njezino trebalo, povjerila robovima i slobodnjacima, a u drugu je ruku način života u zadrugama, kako je bio odredjen od države, dopuštao i ograničenje privatnoga vlasništva, te uopće gospodarskoj težnji postavljao znatne granice. Osim toga je u starini, budući da su obrt i trgovina bili ponajviše u rukama robova i bespravnih, gospodarski r a d bio u maloj cijeni, te se držao nedostojnim slobodna (što je značilo: plemenita) čovjeka. K tome se pridružilo i opažanje, da s razvojem gospodarstva, trgovine i prometa, te napose n o v č a r s t v a uporedo ide neko nazadovanje u ćudorednom pogledu: popuštala je umjerenost i ustupala mjesto raskoši, nestajali su »dobri« stari običaji; gospodarska utakmica rastrovala je patrijarkalni život. Tako se tuži Aristotel, što

li su ljudi učinili od sposobnosti svojih. Sve ih — veli — staviše u stjecanje novca, kao da je novac svrha svega. To je eto utvrdilo etičku teoriju, da sreća i spas državâ stoji u prvom redu do njihove moralne snage. Na pogled oko sebe vidjenih prilika nije se ta teorija mogla spojiti s narodnogospodarskim nastojenjem, koje označuje čovjeka kao biće željno bogatstva. Eno, Sokrata, gdje naukom i životom propovijeda siromaštvo: nema slobode u carstvu materije; jer tko se uz tvar veže, u njoj će se izgubiti; težnja za zemaljskim dobrima skučuje čovjeka, siromaštvo ga čini za njih bezbrižnim i tako slobodnim. Po njemu i Diogen veli: Bogovi ništa ne potrebuju, a čovjek hoteći sličan biti bogu treba malo. I odviše je razumljivo, da je Sokratova teorija kod njegove životne drugarice Ksantipe izazvala opravdano negodovanje; jer mjesto da u kući radi i privredjuje, mjesto da se brine za obitelj, on je šetao po atenskom trgu i vodio filozofijske razgovore s dokonim bogatašima atenskim, koji su lako mogli prezirno gledati na gospodarski rad, kad su im stotine i tisuće robova bili na ruku, da ih riješe brigâ za svagdašnji, obični život. Ali kako slabo je i kod njih Sokrat uspio sa svojom hvalom siromaštva, vidi se iz riječi jednoga od njih, koji mu jednom prilikom reče: »Živiš, kako ni rob ne bi ostao kraj takova života u svojega gospodara. Jelo jedeš i piće piješ najgore i odijelo imaš ne samo loše, nego isto zimi i ljeti, neobuven si i bez gornje haljine. Novaca ne primaš, što veseli one, koji ga stječu, a koji ga imadu, onima čini, da živu slobodnije i ugodnije. Budeš li pak, kako kod drugih

djela učitelji pozivaju učenike svoje da po njima rade, i ti tako radio, znaj, da si učitelj nesreće«.

Kako se nauka kršćanska prema tome pitanju drži, vidi se najbolje po riječima: »Ne sabirajte sebi blaga na zemlji, gdje moljac i rdja kvari, gdje lupeži potkopavaju i kradu, nego sabirajte sebi blago na nebu, gdje ni moljac ni rdja ne kvari i gdje lupežu ne potkopavaju i ne kradu. Jer gdje je vaše blago, ondje će biti i srce vaše . . . a nitko ne može dva gospodara služiti, jer će ili na jednoga mrziti, a drugoga ljubiti ili jednoga voljeti, a za drugoga ne mariti. Ne možete bogu služiti i mamoni«. Kršćanstvo naime, budući da označuje carstvo svoje, da nije od ovoga svijeta, principijelno se stavlja na stajalište, tko živi ovome svijetu, da je umro za onaj drugi, pa u prirodnoj težnji za zemaljskim dobrima već unaprijed vidi pogibeljnu crtu, koja je kadra odvratiti čovjeka od pravoga mu cilja, a što mu koristi, ako sakupi sve blago svijeta, a dušu izgubi? U posljednjem redu značilo je to onda otkaz svemu nastojanju u tvarnome svijetu. Mladiću, koji hoće da bude savršen, preporučuje se, da rasproda sve svoje i razdijeli siromasima, — a taj zahtjev još i kasnije Jeronin postavlja osobito za svećenike: tonzura znači odreknuće od svega zemaljskoga; koji nju primi, treba da se zadovolje s onoliko, koliko im je za uzdržavanje života i za odjeću potrebno, a sve ostalo treba da podijele s drugima nemajući svojega privatnoga vlasništva. Isti Jeronim dopušta svjetovnjacima, da se brinu oko zemaljskih dobara, i da ih posjeduju, ali opet samo toliko, koliko im za život treba. Životna potreba je dakle mjera posjeda. Slično sudi

već i Klement Aleksandrijski. Što je preko one potrebe, to drži za zajedničko dobro, pa se mora k zajednici i privesti, najpače putem milostinje siromasima. Vrijednost zemaljskih dobara sva je u njihovoj upotrebi: ona su odredjena za to, da služe; tko se njima služi pravo, njemu će služiti na spas, tko se njime nepravo služi, pronaći će se kao sluga nepravde. Kraj takovih se nazora ne može pravo ni misliti o kakovom intenzivnom narodnogospodarskom nastojanju: svakom življem zamahu stavlja se nasuprot ideal siromaštva ili se prema njemu okreće oštrica pogibelji bogatstva, da se čovjek ne bi izgubio za onaj svijet. Crkveni oci raspravljaju često, smiju li se kršćani baviti trgovinom, pa neki ovo zanimanje naprosto zabranjuju, neki izuzimaju od njega samo svećenstvo dok se ostalom svijetu preporučuje, da ne traži bogatstva nad »čestitu« dobit. Na zlu glasu bili su osobito novčarski poslovi: posudjivanje novca uz kamate prosto se držalo lihvom, te se zabranjivalo kleru i svjetovnjicima, i prepuštalo posve inovjercima, napose židovima.

Ovako teorija. Sam je život kao svuda tako i ovdje odbio oštrine ovih misli, a crkva, koja je neprijatno stajala prema posjedu i imetku, s vremenom je postala posjednicom imetka, povjerena joj u smislu njezine nauke kao zajedničkoga dobra. Ovdje nije mjesto, da se ispituje, je li se to dobro svagda i privelo svojoj svrsi, toliko je stalno, da je tim baš tako kao i svjetovnom vlasti papinskom čisto duhovno nastojanje crkve bilo opterećeno zemaljskim brigama, a crkva sama upletena u trzavice, u svu ružnu borbu realnoga života tako, te se život u njoj sve više udaljivao od evangjeoskoga duha. Tad

je moralo doći do razmirica, unutrašnjih sporova i najposlije i do preloma. U srednjem je vijeku sav život bio pod utjecajem crkve: ona je imala vlast nad naukom i umjetnošću, ona je odredjivala nazor o životu i način života, ona je utjecala na politički i uopće kulturni rad, jednom riječi ona je gospodovala dušama i ljudima, narodima i državama. Od vremena humanizma i renesanse ovamo opaža se pak na svim linijama nastojanje, da se pojedini oblici kulturnoga života otmu ovome utjecaju: nauka se oslobadja tutorstva autoriteta Aristotelova i izgradjuje se na principu slobode istraživanja i naučanja, država se razvija u narodnom duhu kao suverena institucija, etika se razvija kao samostalna, od religije neovisna nauka, i tako redom, pa i nacionalna ekonomija se otima uplitanju vjere, te nastoji svoj sustav izgraditi samo za sebe, na svojim zakonim osnovima. U nacionalnoj su ekonomiji tome procesu pogodovale dakako i prilike, razvoj trgovine i prometa i nastanak eminentno trgovačkih gradova (Genova, Mletci, Firenca, Lübbeck, Bremen, Hamburg), a osobito proširenje gospodarskoga života u novo otkrivene krajeve, s kojim su izašli na površinu novi problemi, i s novim zadaćama i razvojnim mogućnostima nova pitanja, kojih većina još i danas čine jezgru gospodarske i glavni stožer financijalne i kolonijalne politike. Tu je bio početak samostalnoj gospodarstvenoj nauci.

Predaleko bi nas vodilo, kad bismo išli ogledati razvoj nauke o narodnom gospodarstvu od merkantilnoga i fiziokratskoga sustava preko industrijalnoga sustava Smithova i manchesterske škole do socija-

lizma socijalnoreformatorskih tendencija svake ruke, sve do danas. Za nas uostalom i nije odlučna sama teorija, već nas zanima njezino držanje prema etici. O tom se pak može reći ovo. Merkantilni je sustav osnivao narodno gospodarstvo na trgovini, zagovarao je opsežan nadzor državne vlasti: država neka nadgleda rudokope, štiti industriju, uredi uvoz i izvoz, a sve tako, da se izvanjska konkurencija spriječi, da po mogućnosti sve ostane u zemlji, da se život iznutra jača i krijepi; zgodnim odredbama o iseljivanju neka se spriječi slabljenje narodne snage gubitkom prema vani, a odredbama o uvozu imala bi se čuvati homogenost naroda, te tim sprečavati unutrašnje trzavice i sporovi, jedinstvenost gradjanskoga osjećaja i zajedničke pripadnosti. Sve ovo je izraziti jedan oblik državnoga individualizma; po tom se sustavu država ogradjuje u jedan zatvoreni krug, u jedno odlučeno zasebno narodno gospodarstvo, koje će sve svoje potrebe u sebi zadovoljiti, a i sve svoje gradjane zaposliti. Prema vani istupa ona snažno egoistički, nastojeći da povoljnim trgovačkim svezama istisne druge države i svojim produktima pribavi prodju. Ova neograničena ekspanzivnost prema vani, a zatvorenost prema unutri karakteristična je za svaki egoizam. Tako je eto u narodno-gospodarskom životu bio statuiran princip egoizma kao osnovni motiv. Fiziokratska škola, pa onda industrijalni sistem osobito u teoriji Ad. Smitha su ovaj princip pridržali, samo su ga — u skladu s istodobnim političkim težnjama — odredili u pojedinačno individualističkom pravcu. Političkoj teoriji,

koja na pr. u Hobbesa zastupa imperijalizam vlasti, odgovara u gospodarstvu teorija merkantilnoga sustava. Kod Lockea, Spinoze i dr., koji manje ili više nastavljaju misli H. Grotiusa, postavlja se volja gradjana kao osnovni princip države; ova se izvodi iz ugovora pojedinaca, koji sebe smatraju svrhom države, a ne državu svojom svrhom. Tome stezanju državne vlasti na mjeru, po kojoj država samo izvršuje, što gradjani hoće, odgovara onda i narodnogospodarska struja osnovana na širokoj bazi individualne slobode, izražena u nauci: laisser faire, laisser passer. Interes države bit će najbolje zaštićen, ako se zaštiti interes pojedinaca, a njemu samome neka se puste slobodne ruke; dobro shvaćeni individualni interes, t. j. valjana upotreba nagona za samoodržanjem, vodit će ga već ne samo do najugodnijega života, nego će stvoriti i zajedničku dobrobit u najvećoj mjeri.

Značajno je za ovo naučanje, da ono — koliko se god trudi narodnogospodarski život izgraditi na principu osobnoga interesa — ne propušta naglasiti, kako gospodarsko djelovanje vodi k istome cilju kao i ćudoredni zahtjev ljubavi k bližnjemu: prirodni princip samodržanja i na njem osnovani egoizam već je — tako nas uvjerava A. Smith — unaprijed prilagodjen moralnome zahtjevu; nastojanje oko vlastite sreće dovodi prirodno i samo po sebi do sreće drugih. Izmedju etike i nacionalne ekonomije zapravo nema — spora. Misao o ovakoj prirodnoj akomodaciji (prilagodjenju) egoizma na altruizam ne bi bila nemoguća, kad bi se mogla pretpostaviti jednaka gospodarska narav. Kad bi svi ljudi jednako zauzeti

bili za svoju dobrobit, jednako je dobro poznavali, u istoj mjeri za njom težili i jednako sposobni bili, da je oživotvore, onda bi se dalo vjerovati, da će se ovakova individualnoegoistična nastojanja sastaviti u rezultantu društvenoga ravnovjesja što veće sreće svih. Ostalo bi doduše još uvijek neriješeno pitanje, ne bi li sporedni efeti, koji izvan naših namjera leže i koji se njima kao kobold pridružuju, onu ravnotežu smetali. No i bez obzira na to, iskustvo je pokazalo neosnovanost onoga pouzdanja u prirodnu akomodaciju egoizma na altruizam, u prirodno izravnanje narodnoga gospodarstva i etike. U t. zv. manchesterskoj školi je načelo laisser faire urodilo bezobzirnim egoizmom i još jačim pritiskom gospodarski jačih na slabije, te opreke izmedju kapitala i rada tako zaoštrilo, da je odnošaj gospodarskih prilika i moralnoga stanja postao nepovoljniji no ikada. Iskustvo manchesterske škole jedva opravdava i nadu, da će se ovaj odnošaj prirodnom evolucijom gospodarstva promijeniti. Ne će li ipak trebati pozvati u pomoć utjecaj države, pomoć društva, da trijezno i namjerice, a prema zahtjevima pravednosti i u ime čovječnosti korigira, koliko je moguće, tečaj gospodarske mehanike? Ne će li se morati tražiti bolja sveza izmedju gospodarskih motiva i moralnih ciljeva, hoće li socijalna reforma — koja upravo znači izravnanje gospodarskih odnošaja i ćudorednih ljudskih zahtjeva — proizići iz samih gospodarskih prilika ili će za ostvarenje njezino biti potrebna suradnja etičkih faktora. Jedrom riječi: je li socijalno pitanje jedno čisto g o s p o d a r s k o ili je povrh toga i jedno e t i č k o pitanje.

II.

Za rješenje toga pitanja nije odlučno, što se narodnogospodarska nauka u t. zv. klasičnoj školi, što je uz ostale zastupa Menger, Böhm-Bawerk i dr., stavlja na a m o r a l n o stajalište, da je ekonomija područje egoizma. To se stajalište može dobro razumjeti iz zahtjeva naučne izolacije, koji glasi po prilici ovako: hoćemo li da upoznamo koju pojavu, treba da je po mogućnosti izlučimo iz zbiljskih svezâ i da je samu za sebe gledamo; kad nam podje za rukom, da njezin tečaj u najjednostavnijem mu obliku prikažemo, onda možemo poći u zbiljski svijet i odredjivati, kako se onaj oblik u pojedinom slučaju ublažuje (modificira) ili mijenja pod utjecajem drugih faktora i u raznim svezama. I nacionalnoekonomska nauka ispitujući gospodarske pojave namjerice pregledava sve druge strane čovjekove, te uzima u obzir samo gospodarsku prirodu, kao da želi reći: uzmimo, da je čovjek s a m o gospodarsko biće. pa tražimo, kako bi se život njegov udešavao, kad bi ga vodio e g o i s t i č k i m o t i v gospodarske privrede. Slično radi i fizika. Kad primjerice hoće da upozna, kako tjelesa padaju, ona se ne osvrće na masu i oblik tijela ni na otpor sredstva (medija), u kojim se dogadja padnje (n. pr. zrak, voda, i dr.), te spuštajući s vida sve ove i druge faktore promatra padanje samo pod utjecajem sile teže. Tim dobiva ona jednu općenu sliku (shemu) gibanja, koja se u raznim konkretnim slučajevima raznoliko umjerava, ali nauka je polučila svoj cilj našavši jednu zajedničku formulu za veliki skup pojava. Ili kad bacimo tijelo koso u vis, svi znamo, da će se

ono u luku uspinjati i nakon nekoga vremena početi padati, pa se pita, koja je najveća visina i daljina ovoga (paraboličnoga) luka, ako je poznata snaga hitca i kut, pod kojim je izbačeno tijelo, te privlačiva sila zemlje. Stvar je tehnike, da ovako dobiveni općeni nacrt primijeni na posebne slučajeve n. pr. na izbacivanje topovskoga taneta, gdje treba uzeti u račun i druge sile odnosno faktore, koji tu sudjeluju. Fizika podaje i gradjevnoj tehnici zakone ravnovjesja, opterećenja (Tragfähigkeit) i pružívosti, a na tehničaru je, da one zakone primijeni na posebne prilike (tlo, materijal i dr.) Tako eto i poznavanje gospodarskih pojava traži, da ih izoliramo, t, j. da uzmemo, te na njih ne utječu druge sile osim egoističke težnje i da tako odredimo tipične oblike, zakone njihova zbivanja. Može se reći, da je nacionalna ekonomija, stavljajući se na ovo a p s t r a k n o stajalište, upravo fizika ekonomskoga života; egoizam je, da kažem prema jednoj riječi L. S t e i n a njezin alfabet, ali nije još i njezin smisao i duh. Gospodarski ž i v o t je puniji i sočniji nego li su oni shematični oblici teorijski; u njem se zakonske sheme ocrtane prema utjecaju egoizma svakojako modificiraju pod utjecajem drugih sila, koji u živom čovjeku, kad radi kao gospodar, ne mogu pregledati.

A da se u konkretnom gospodarskom životu najmanje mogu i smiju pregledati etički i sociologijski motivi, kao savjesnost, milosrdje, obzir na zajednicu, o tome se nije teško uvjeriti. Dovoljna su dva-tri samo nabačena pogleda! Čitao sam jednom o tragediji jedne obitelji, kakovih naš život pruža više. U nekom selu otvorio je trgovac neki dućan, i kako već biva,

uredio ga ne samo za najraznije životne potrepštine nego i kao rakijašnicu. U tom je selu živio jedan siromašni, ali radin i čestit seljak, koji je poštenim radom svojim izdržavao obitelj svoju. Prolazeći jednom rano u jutru — bilo je studeno — kraj dućana, navrati se unutra, da se ogrije trgovčevom špirom; jadnik nije ni slutio, da će ovu sklonost njegovu, računajući sa slaboćom njegovom, egoistični trgovac upotrebiti na njegovu propast. Sutradan hoće da prodje mimo dućana, a trgovac ga pita, ne će li na rakiju. Seljak se ispričava, da nema novaca, ali trgovac daje na vjeru. Kako i ne će poštenu čovjeku, tâ vratit će. Odsada je u rukama trgovčevim. Dug se gomila, seljak ne smaže, da otplati, pa mora na jesen dio prihoda za nj dati, slijedeće godine još teže izlazi, a svršetak? Trgovac postaje gospodar sirotinje njegove, a seljak njegov sluga. Nevidljivo dakako, nikakovome državnom zakonu dosežno zlorabi trgovac slaboću onoga čovjeka na svoju korist. No pita se: nema li egoističnoj težnji granica? Ne bi li se ona morala povući bar ondje, gdje težnja za stjecanjem postaje pohlepa za tudjim imetkom? Gdje prednost spretna gospodara prelazi u nezasitno izrabljivanje intelektualno i gospodarski slabijega? gdje d o b a r gospodar postaje z a o čovjek? Ne moraju li bar tu zahvatiti etički motivi kao regulatori gospodarskih sila? Apsolutni egoizam, i ako je kao teorija logički moguć, nije praktično provediv, kako je dobro istakao Höffding, jer nužno radja trajnu borbu — otvorenu ili prekrivenu — sa društvom i protiv društva. S pravom je stoga rekao već Fridrik Veliki u jednom pismu D'Alembertu (1770.): što društvo zajedno drži,

osniva se na medjusobnim uslugama; postoji li pak društvo od samih nesmiljenih duša, onda su razriješene sve obveze, te padosmo natrag u prirodno stanje, gdje nada sve odlučuje pravo jačega.

Sličnih primjera podaje gospodarski život svuda, gdjegod on protječe bez nadzora savjesti, bez obzira na dobrobit drugih i zajednice. Pustimo li po strani sve one slučajeve prevare, zavedenja i oštećenja, koji mogu biti još predmetom kaznenoga progona ili bar potpadaju društvenom karu, još uvijek preostaje sva sila pozivitnih i negativnih ogrešenja, ali niti su dosežna državnoj karni niti ih društvena savjest ne uzima uvijek jednako strogo. Amo spadaju slučajevi podavanja loše robe, zavodjenja na kupnju predmeta, za koje trgovac zna, da ne valjaju i da ne mogu služiti odredjenoj svrsi (n. pr. pokvareno sjemenje), prijevarna reklama i sl. Krivo bi bilo dakako pozivati se u svim takovim slučajevima na zaštitu društva, a bilo bi nemoguće odredbama i propisima tako odrediti tečaj gospodarskoga žvota, te bi se tim svaka mogućnost imoralnosti izlučila; ali jednako neopravdano se očekuje, da će se gospodarski život sam od sebe ili automatski regulirati. To se može samo donekle utvrditi; tako će primjerice nesolidan posao ili nepouzdan rad sam po sebi voditi ka gospodarskom slomu, i po ovim posljedicama kadar je egoističkom nastojanju oko svoje dobrobiti nametnuti neke obzire moralnoga karaktera, kao čestitosti, poštenja, istinitosti i dr. No sve to automatsko reguliranje izdaje svuda ondje, gdje je izgled na uspjeh veći od straha, da će se eventualno počinjena moralnost otkriti; to je upravo tako, kao i s društvenom kontrolom, koja je kadra

spriječiti zla djela samo dotle, dok je mogućnost zatajiti svoj čin odnosno prijetnja kazne manja od koristi, koji taj čin pruža ili obećaje. Bez moralne kontrole nemoguće je spriječiti i to, da se sve posljedice gospodarskih grijeha ili nespretnosti navaljuju na druge, te se na njihov račun, i samo na njihov račun — a to poštenim putem ne ide — ispravlja sudbina (corriger la fortune!). Tečaj gospodarskoga života prirodno donosi sa sobom, da neki poslovi ne uspijevaju, da neka roba ne ide, pače i po zlu prodje; ničim se ne da opravdati, da ovakova šteta i nepovoljni tečaj naprosto padne na kupca, da mu se bez upozorenja poda slabija ili loša roba, ili da se još i hvali. Mi smo navikli tražiti od čovjeka, da nosi posljedice svojih čina, da u neku ruku priznaje fatum morala, koji traži za svaki čin odmazdu. Zašto da taj fatum ne vrijedi i u gospodarstvu? Ne mora li i gospodar, ako zna dobiti i steći, jednako biti spreman izgubiti, te nastalu štetu svoju sretnijim poslovima naknaditi. Mi dolazimo eto do istoga posljetka kao i promatranjem prvoga slučaja: granice slobodnome razmahu egoizma postavljene su ondje, gdje gospodarski rad stavlja u pogibelj čovječnost, gdje počinjeno djelo znači povredu dostojnosti ljudske u sebi i u drugome. Korektiv gospodarskih prilika ne leži samo u njihovoj unutrašnjoj konsekvenciji, kojom primjerice nesolidnost vodi do neodrživih odnošaja, nego i u moralnim sposobnostima. Do njih stoji i sigurnost trgovačkih i kreditnih odnošaja. Značajno u tom pogledu uvjerenje, da su gospodarski odnošaji bolje bili osigurani negda, dok se posudjivalo na riječ ili na čestit brk nego danas, kad se posudjuje na mjenicu i obveznicu; nikome ne

će pasti na um, da traži povratak na patrijarkalni način trgovačkoga saobraćaja, ali se iz onoga uvjerenja može razabrati i to, da se bez moralnoga oslona gospodarski život ne može valjano razvijati ni dovoljno zaštititi od trzavica, pače ni od unutrašnjega sloma. Da društveni život bude stalan, da ima garancija za svoj opstanak, očito mu je potrebit oslon u ćudorednoj svijesti, a tom se zakonu društvenoga saobraćaja ne može oteti ni gospodarska strana onoga života. Uzalud bi se očekivala sva pomoć od automatskoga reguliranja, uzalud i od državnoga nadzora: najbolja zaštita društva u svakom pogledu je s a v j e s t, a gdje ona izdaje, tamo je naprosto nemoguće život tako omedjiti, da se ograde njegove ne bi mogle na sto mjesta prekoračiti ili obići. Samo ojačanje moralne svijesti može tečaj društvenih prilika uopće, a u gospodarskom životu napose jednostranosti egoizma izravnati. Poštenje i čestitost, medjusobno povjerenje, težnja za vlastitom dobrobiti uz potrebni smisao za zajednicu i obzir na čovjeka nužni su temelji svakoga društvenoga saobraćaja. Sama dinamika ekonomskoga gibanja i prisilne norme društvenoga legaliteta bez ćudorednih faktora nijesu kadre zajamčiti gospodarskome životu ono ravnovjesje ni onu sigurnost razvoja, koju on potrebuje. Samo č o v j e k, u kojega duši nalazi se u pravoj balansi egoizam i altruizam, individualna i socijalna strana njegove biti, ekonomske i etičke vrijednosti, samo on je pravi nosilac gospodarskoga života. Egoista je jedna apstrakcija. U konkretnom gospodarskom životu ne radi samo g o s p o d a r nego i č o v j e k i nije moguće pomišljati, da bi sve njegove sposobnosti mirovale, dok je gospodarska narav na djelu;

naprotiv valja držati, da u svakom položaju života sve funkcije rade, ili bolje reći: treba da rade. Čovjek neka je u svakom djelu svojem sav zastupan, sa svim stranama svoje prirode. Kaže se, da je život umjeća; to je i pravo, jer se traži od nas, da u raznolikim položajima života održimo ravnovjesje. Doduše narodna riječ kaže: Sam je bog na karu, ali čovjeku je dužnost u svim prilikama života bit čovjekom, dužnost mu je boriti se ne da samo održi život, nego i da održi i dostojnost ljudskoga života. Dogodi li se, da se u držanju u pojedinim slučajevi — a gospodarski život pruža za to često prilike — opazi slabo sudjelovanje nekih za čovjeka značajnih faktora, onda ćemo mirno u tom nazrijevati jedan kulturni nedostatak, n. pr. ako je narod neprosvijetljen, te ne umije ni gospodarsku stranu svoje biti pravo razviti, ili ako se u pojedinca opaža pomanjkanje smisla za nauku, umjetnost i druge kulturne potrebe. Na ovu činjenicu valja odbiti i sve one opomene moralista, kojima žele spriječiti, da u težnji za gospodarskim vrijednostima ostane nerazvijena, ili ne dodje do izražaja težnja za idealnim kulturnim vrijednostima. I upravo je začudo, kako malo potpunih ljudi ima u svijetu: jedan je samo trgovac, a za nauku i umjetnost ne mari, te je s te strane posve zakržljao, drugi je umjetnik ili političar, ali je moralna priroda njegova slabo razvita, treći je činovnik, ali kao da nema duše u njem, taki je birokratski stroj postao, četvrti je ubogi radnik ili seljak, sav se izgubio u svagdanjem radu, ali srce mu teško pregara, što ne smaže vremena i snage, da dohvati dobra, koja bi bila kadra ukrasiti život njegov i po-

dići ga na stupanj ljudske dostojnosti. Ta želja, da budu ljudi, pokazuje, da je u njih »čovjeka« više nego u mnogih dobrotvornih diletanta ili umjetničkih amatera, koji ne rade iz osjećaja jedne potrebe biti č-o-v-j-e-k-o-m nego iz taštine, društvena obzira i sl. Zahtjev je naš, da svak bude u svojem zvanju čovjek, a bude li to, onda će to samo po sebi dovesti do prave ravnoteže izmedju životnoga zanimanja i svih ostalih strana ljudske prirode, napose u gospodarstvu do izravnanja ekonomskih i etičkih zahtjeva. Ne bude li to, nužno će se život nagnuti na jednu stranu, i ova će se nerazmjerno razviti (to se zove hipertrofija), dok će ostale ostati ne potpuno razvite. Tako se može govoriti i o h-i-p-e-r-t-r-o-f-i-j-i gospodarske naravi u čovjeka, ako naime gospodarska težnja toliko nadvlada ostala nastojanja, te ona ne dolaze do izražaja uopće i bar ne pravo.

Ako je život umjeća, kojom se u raznom zanimanju i ostvarivanju raznih interesa održaje ravnovjesje svih strana ljudske prirode, ako je on umjeća, kojom se u svim prilikama održaje čovječnost i čuva dostojnost ljudska, što je razumljivije, nego da se takova umjeća ne dadu odrediti posebnim propisima i što je očitije, nego da u njoj m-n-o-g-o stoji i do tankoćutna osjećaja, takta i obazrivosti. Stoga su i veliki majstori etike sav životni rad ponajviše nastojali staviti pod jedan vrhovni princip, prepuštajući pojedinom slučaju, da odredi način i mjeru njegove provedbe, a gotovo najopćenitiji bit će onaj, što je bio uklesan na ulazu u delfijski hram, te je glasio: spoznaj sebe, to jest, spoznaj, kakav si život dužan kao čovjek sprovoditi. Tome odgovara i Pindarova riječ:

Postani, što jesi, što znači, budi svagda i u svim prilikama što više čovjek, a slaže se s tim i Fichteov zahtjev: ispuni svoju, naime ljudsku dužnost — izvrši svoje odredjenje, svoj ljudski poziv. Smisao je kategoričkoga imperativa, kako ga je sam Kant istumačio: poštuj čovječnost u sebi i radi svagda tako, te ti čovječnost ova ni u tebi ni u drugima ne bude vrijedna samo kao sredstvo, nego da ti bude sveta i kao cilj života. Ovakav pogled na cjelokupni život ljudski u dva smjera vodi k ograničenju ekonomskoegoističnih faktora. Ponajprije s obzirom na duh rada. Društveni život, a osobito u kulturnoj sferi, nužno traži diobu rada; uslijed toga na svakoga čovjeka otpada jedan dio, jedna vrst rada, te nastaju razlike u zvanju i zanimanju. Okupiran poslom svojim pojedinac čovjek lako bi postao jednostran, te bi se znao i izgubiti u njem, ne nalazeći cilja preko njega. Da se pak to ne dogodi, da čovjek ne postane stroj i samo orudje (sredstvo) društvenoga života, što se svakako ne tiče samo »birokrata« nego i drugih zvanja, pa i gospodarskih, potrebno je, da rad bude svagda rad cijeloga čovjeka. To su u posljednje vrijeme naglasili Kerschensteiner, Förster i dr. U svakom radu mora biti »duše«, ni u običnom svagdanjem poslu ne smije manjkati duh vječitoga nam i svima zajedničkoga poziva: biti čovjek. Poznati crnački pedagog Booke Washington postavio je, kako F. W. Förster spominje, svojoj školi parolu: Ne ćemo da ljude učinimo stolarima, nego stolare ljudima, — a na drugom mjestu kaže: Ne može svaki čovjek izvršiti nešto neobično, ali svaki može obično vršiti u neobičnom duhu. Tim je kazano, veli Förster, da rad treba da je nadahnut iz cijela čo-

vjeka, da se veže s najvišim interesima karaktera i da na mjesto pustoga nastojanja oko dobiti postavi čast rada. Tome se zahtjevu ne može oteti ni gospodarski rad, a mimogred budi spomenuto, da to vrijedi i za zvanične poslove, u kojima je ne rijetko naći ono, što se zove zvaničnim materijalizmom. To biva svuda ondje, gdje zvanje postaje samo vrelo prihoda, gdje čovjek živi samo od zvanja, a ne ujedno i za zvanje. Svuda pak gdje je rad nadahnut duhom čovječnosti, tamo čovjek ne živi samo od drugih, nego i za druge, jer ne stoji samo u službi svojega »ja« nego i u službi čovječnosti. S tim je u svezi i drugo ograničenje egoistične težnje s obzirom na pravac rada. Kaže se, da čovjek sve radi iz svojega interesa. Ima li to značiti, da čovjek ne može raditi nešto, na čem nije interesiran, onda je to ispravno; ali to još ne znači, da se sve mora podrediti ograničenom interesu pojedinčevu. Mi ne odobravamo, ako tko sav svijet steže na ograničeni krug svojega pogleda, već obrnuto tražimo, da pogled svoj proširi po mogućnosti preko cijeloga svijeta; jednako ne možemo odobriti, da se svi interesi stežu na potrebe svojega »ja«, nego tražimo, da se potrebe toga »ja« prošire do općeno ljudskih interesa. Gdje se to zbude, tamo svaki rad, pa bio ne znam kako sitan i jednostran, postaje radom savjesti, budući da se rješava samoživske izolacije i prelazi u zadružnu odgovornost. I zadovoljenje gospodarskih interesa stavlja se onda u odnos k općenim interesima čovjeka i društva, i dobiva posvećenje svoje po kulturnim ciljevima, prema kojima gleda, ako je zadahnut duhom čovječnosti. Želja, da bi sav gospodarski rad bio ta-

kav, razbire se i u riječima Lassalleovim: da bi najveći kulturni čin bio, kad bi inicijativa u socijalnom pitanju proizišla od imućnih, i kad bi nastupila kao produkt prosvjete i ljubavi, a ne kao vrijenje mržnje i divljega sankilotskoga bijesa. Doista: socijalno pitanje ima pored gospodarske i svoju moralnu stranu, te na njim nije interesiran samo g o s p o d a r nego i č o v j e k.

III.

Samo ukratko nam se još osvrnuti na drugu stranu našega pitanja: kako stoji gospodarski život prema etičkome. Da u gospodarskom životu prednjače egoistično-utilitaristički motivi, to je očito, ali se pokazalo, kad bi oni jedini upravljali život, da bi to dovelo do kobnih posljedica. Poznato je naime, da egoizam, s kojim se prirodno druži utilitarizam, kako je to s više strana već istaknuto, potiče radnu sposobnost, budi samosvijest i vodi k jednom e n e r g i č n o m d j e l o v n o m načinu života; ali nije manje poznato ni to, da on radja vrline samo formalnoga karaktera, kao što su snaga volje, odlučnost, odvažnost i dr., koje postaju pravo vrijedne tek po tom, ako ih zadahne idealni duh. Što će naime i jaka volja, odlučnost i ustrajnost, ako se kreće u zlu? Ili odvažnost, ako se pokazuje u opačini i zločinstvu? I ekonomska borba, ako se stavi s a m o na egoistično-utilitaristično stanovište, a ne prodje njom i duh čovječnosti, zadobiva strašan izgled, koji ne rijetko nadmašuje i strahote prirodne borbe za opstanak.

Gdje gospodarskoj borbi manjka ovaj pogled na viši cilj, kojemu je borba za blagostanje samo sredstvo, da se do onoga cilja uspješnije prodre, gdje gospodarska težnja ispuni sav sadržaj života i preko sebe ne vidi nikakova cilja, tamo ona prirodno dolazi na granicu ne-čovječnosti u pravom smislu ove riječi. Naprotiv ako gospodarsku težnju provejava idealni duh, ako se kroz nju svagda probija želja dohvatiti pravi smisao ljudskoga života i ispuniti život čovjeka dostojnim sadržajem, onda postaje i ekonomski rad vježbalište čovječnosti, a borba za blagostanje prelazi u borbu za ljudski život, egoistična borba za održanjem prelazi u nastojanje, svojemu »ja« podati što dostojniji sadržaj. Kraj takova duha postaje rad blagoslov za čovjeka. Lijepo je to istakao C a r l y l e; po njemu ne stoji vrijednost sve naše borbe s prirodom toliko do toga, da prirodu predobijemo, koliko da boreći se s njome sebe razvijemo. Na radu se čovjek razvija i najveća je nesreća za nj, ako ne može da radi, te je tako nesposoban postići svoje odredjenje, to jest, postati čovjekom. Čovjek se usavršuje radom. Smradne močvare se uklanjaju njime, a na njihovo mjesto dolaze lijepe žitne poljane i ponositi gradovi, ali u isto vrijeme prestaje i čovjek biti močvarom i nezdravom pustinjom, nego prošavši vatrom rada postaje čovjek. Blagoslovljeni žar rada je kao oganj, što čisti, te se u njem troši sav otrov, a smradne pare postaju sjajnim plamenom. Tako Carlyle; i s pravom, jer po radu, ako je prožet idealnim žarom čovječnosti, postaje č o v j e k bogat — njegovo se biće obogaćuje i oplemenjuje, o n raste u vrijednosti i upravo se može reći: nije bijedan, tko

radi, nego tko ne radi, a još je bijedniji, tko oko sebe sakuplja imetak, ali sebe, svoju čovječnost nije nikako obogatio. Na to je očito pomišljao Klement Aleksandrijski, kad upozoruje, kuda vodi gospodarska težnja, ako se s njom ne združi težnja za idealnim zvanjem ljudskim (bez obzira na to, kako se ono odredjuje), pa veli, da se može dogoditi, te će konj ili zemljište ili posudje nečije vrijediti petnaest talenata, a on sam jedva će biti vrijedan tri obola.

Klementu Aleksandrijskom bio je pred očima samo bogataš, koji kraj svega imutka svojega ostaje siromašan kao čovjek, ali on kao da ne vidi jednaku pogibelj u sirotinji, što se kini i muči radom. Od borbe za goli život ne smaže ona vremena, da odahne, da se na čas osvrne na se, — poput čovjeka u životnoj opasnosti, koji nema kad, da gleda, kakav je i kako radi, već svu pažnju svraća samo na to, da si život spasi. Moraliste su često podcjenjivali važnost gospodarskih prilika za nastanak i održanje idealne težnje ljudske. Psihologija nas puti, da je rad n o r m a l n o skopčan s čuvstvom ugode, ali mi znamo i to, da ima granica, gdje on postaje bolan, a to biva ondje, gdje je potrošak energija uopće ili u izvjesnom pravcu prekomjeran. A nijesu li prilike baš siromašnih vrsta takove, te rad njihov nije potrošak nakupljenih sila ili uštednje nego trošenje samoga kapitala? Ne izjeda li posao t. zv. nižih vrsta živo tijelo njihovo? Koliko energije može tu da još preostane za neki duševni sadržaj, za neki viši smisao života, kad »želudčano pitanje« iscrpljuje više nego što dnevni prirast odnosno naknada energija iznosi? Što preostaje u takovu radu od č o v j e k a? Što dalje u tom pravcu

idemo, to manje d u h a ćemo naći, rad sve više postaje mehaničan, a posve je prirodno, da ne može zadovoljiti dušu, te radja zlovoljom i osjećajem teške kletve i muke. Razdioba rada vodi mjestimice do takova posla, koji ubija duh, a organizacija gospodarskih prilika vodi do takova položaja, u kojem rad više nije, što bi morao biti, poticalo života, nego rob života. A mislite li, da je lako ušutkati dušu i pregorjeti želju za ljudskim sadržajem života? Ne radja li to nužno zlovoljom, koja lako prelazi u mržnju, ne stvara li to jaz u društvu, koji je to veći, što su mu uzrokom razlike u obrazovanosti, u ćudorednom osjećanju, u nazorima i idealima?

Tako eto gospodarske prilike bacaju daleke i teške sjene, i upozoruju nas neodoljivom logikom činjenica, da je zdravi fizički i moralni razvoj bez uredjene gospodarske osnovke naprosto nemoguć. Moralne posljedice ekonomskih prilika upravo su strašne. Tu dolazi u prvom redu u obzir nerazmjerje izmedju rada i užitka: na jednoj strani vidimo maleni broj onih, koji ne rade ili malo rade, a mnogo uživaju, na drugoj strani velik broj onih, koje rad izjeda, a do užitka gotovo i ne dolaze. A upravo je za čudo, kako prazan protječe život u oba ekstrema, na jednoj strani od preobilja, na drugoj od bijede i nemoći! Koliko je imućnih i bogatih, koji su životu svojem jedva kaki veći smisao podali? Koliko siromašnih, koji mu ga nijesu mogli podati, a vredniji su bar u toliko od onih, što ih nije nikad ostavila želja, da užive ljudskim, čovjeka dostojnim životom? Nerazmjernost ova ima svoj uzrok u razdiobi gospodarskih dobara. Odnošaj izmedju naplate i zaslužbe, što već

odavna zauzima nacionalne ekonome, takav je, te se naplata nastoji sve više smanjiti, da bude dobit što veća. Naplata tendira k minimumu, a dobit ide prema maksimumu; uslijed toga ne dobije radnik onaj dio gospodarske dobiti što na nj otpada, nego nerazmjerno manji dio, te zapravo rad njegov, kako je već Locke primjetio, teče u džep bogataša. Utjecaj tih prilika najbolje se opaža u t. zv. moralnoj statistici o nezakonitim porodima, samoubojstvima, kriminalnim slučajevima, u statistici o načinu hrane, gdje napose dolazi u obzir potrošak alkohola kao najpristupnijega sredstva za postignuće nekoga užitka u pomanjkanju ili neshvaćanju drugih vrednijih užitaka, onda statistika stambenih prilika i njihov utjecaj na porodični život, i dr. Svak zna, da sve one prilike kao težak teret leže na nižim vrstama, te im onemogućuje pridizanje ili mu bar stavljaju gotovo nesavladive zapreke; borba za eksistenciju baš ovih vrsta je to teža, što boreći se za najvažnije uvjete života stoje kao na strmini, pa im se je istodobno braniti i držati, da ne padnu, jer kad padnu, kad izgube i onako labilno ravnovjesje, onda je gotovo redovna posljedica sve dublje padanje.

Broj nemoćnih i izroda svake vrsti sve više raste, a to znatno opterećuje društveni život, koji veliki dio upravne i novčane snage mora da žrtvuje u obranu od tako nastalih socijalnih nevolja; velik broj bolesne i nakažljive djece, ili djece slabo hranjene, te uslijed toga tjelesno i duševno zaostale, porast bolesnih i nemoćnih ili bar prije vremena iscrpljenih ljudi, zatim zločini, spolne bolesti, ludilo, i druga zla iziskuju u biosociologijskom pogledu silne investicije i goleme

žrtve. Tako se eto gospodarske prilike odrazuju na narodnome tijelu, a jedan primjer neka to još zornije osvijetli, na koji je svijet upozorio psihijatar Pelman. Evo o čem se radi. R. L. Dugdale namjerio se u jednoj tamnici na šest pripadnika jedne porodice; to ga je ponukalo, da istražuje njihovu lozu; te je ustanovio, da oni potječu od jedne žene rodjene god. 1740. Od 834 direktnih potomaka mogao je za njih 709 ustanoviti, da je medju njima bilo nezakonitoga poroda 106, prostituiranih 181, prosjaka i skitnica 142, u ubožnicama 64, zločinaca 76, od tih 7 ubojica. U svem su bili ti potomci kažnjeni tamnicom od 116 godina, uzdržavani su na javni trošak 734 godina, te je za 75 ispitanih godina uzdržavanje u tamnicama i opskrbilištima te direktna šteta po njima iznosila za državu 5,000.000 maraka. U petoj generaciji bile su sve žene prostitutkinje, svi muškarci zločinci. Moralno zdravlje naroda poziva tu na izdašnu i odlučnu socijalnu reformu, da se uklone teške posljedice nedostatnih ekonomskih prilika. Vrijedi istaknuti misao R. Goldscheida, da nepovoljni uvjeti života ne uništuju samo slabe i ne djeluju degenerativno samo u njihovu krugu, nego sprečavaju i jake u napredovanju; sama od sebe se nadaje dakle dužnost jakih t. j. onih, koji su fizički i psihički sposobniji, te materijalno i socijalno u boljem položaju, da se zauzmu za slabije, jer zaštita slabih je zaštita jakih protiv vlastite degeneracije. Uništavanje drugih, neograničeno i neobuzdano razvijanje egoizma, bezobzirnost gospodarske borbe baca natrag nepovoljne utjecaje svoje na one, od kojih su proizišli, te bismo gotovo mogli naći u

tom potvrdu ne samo za narodnu riječ: Zlo tko čini, sebi čini, nego upravo moralnoga zahtjeva ljubavi: najbolje ljubi sebe, tko drugoga ljubi. Svakako pak dade se iz Goldscheiderove misli izvesti ovo, da su na socijalnoj reformi u jednakoj mjeri interesirani ekonomski slabi kao i ekonomski jaki, oni prvi rad opstanka, ovi drugi da ne degeneriraju. Socijalno pitanje je pitanje obrane kapitala od izrodjenja (degeneracije).

*
* *

Čini se, da je tako spoznaja, koliko je život naš upleten u zajednički život, jedina kadra podati svemu našemu, a i gospodarskom radu pravac altruistički i socijalni, a socijalne prilike u povodu gospodarskih odnošaja oštro pute na to. Otud je onda lako razumjeti, da je velik dio javnoga dobrotvorstva potekao upravo iz gospodarskih poticaja, a jednako se lako dadu prosuditi i razni pokušaji socijalna izravnanja. Pri tom se dakako ne može pomišljati na jednu radikalnu promjenu gospodarskoga reda. I ako je primjerice opravdano, da se rad, koji jedini stvara vrijednosti, mora u bolji odnošaj staviti s naplatom, ne može se ići tako daleko, kao što ide primjerice Tolstoj, kad drže, da bi svaki morao obavljati svaki rad, što se odnosi na uzdržanje života. Tome se protivi čitavi uredjaj današnjega društva sa svom organiziranom svojom razdiobom rada. Jednako se ne bi mogla sa svih strana opravdati reforma, koja bi išla za tim, da u drugom ekstremu sav rad učini državnim, te i sve tečevine njegove uzme kao zajedničko dobro,

od kojega bi prema načelima komunizma svakome pripao njegov dio. Sve to nas ovdje ne zanima izravno, već nam dostaje upozoriti na to, da gospodarski odnošaj rada i zasluge ima svoju odlučnu važnost za ćudoredni život, kojega posljednji cilj jest biti čovjekom i živjeti ljudski. Hoće li se do toga doći ograničenjem t. zv. viška vrijednosti (Mehrwert) putem progresivnoga poreza, poreza na baštine, pribavljanjem državnoga posjeda, kojim se omogućuje i državi aktivno utjecati na gospodarski tečaj i aktivno raditi na polju socijalno-biologijske reforme — ili će se to postići potpunom promjenom napose zemljišnoga posjeda, podržavljenjem produktivnih sredstava, sve to takodjer nije neposredno važno za nas ovdje, — uz jedan dakako uvjet. Ako se naime svim tim reformama ne dokida svako privatno vlasništvo. Važnost privatnoga vlastništva za ćudoredni život istaknuli su mnogi mislioci čas više čas manje, najodlučnije, rekao bih, Fichte, koji drži, da je nerazdruživo vezana s njim svaka, pa i gradjanska sloboda. Od opravdanih razloga, koji govore za pridržanje njegovo spomenuti nam je samo dva tri. Teško će biti poreći, da svaki ima pravo na plod svoga rada, a ni vlasništvo nije, kako Proudhon kaže, kradja, (la proprieté e'est le vol) i ako mnogi dolaze do nj, kao da su ga ukrali. Gdje je ono plod rada, tamo se ne da otudjiti, jer je u njem sadržan jedan život, sve njegove muke i borbe, naprezanja i pregaranja. Jednako se ne da poreći, da vlasništvo utječe na ćudoredno djelovanje s jedne strane, što podaje čovjeku izvanjsku samostalnost i neovisnost, s druge strane što ga potiče na uzdržanje njegovo.

Neopravdano je držati, da je u vlasništvu u z r o k socijalnim nepriličnim odnošajima, nego je u upotrebi njegovoj kao u upotrebi gospodarskih dobara uopće njihov blagoslov ili njihovo prokletstvo. Sve stoji do d u h a, koji provejava gospodarski rad. Gdje tome radu ne manjka smisao društveni, i to ne samo kao čuvstvo solidariteta širokih masa, nego kao lični interes čovjekov za čovjeka u sebi i u drugome, u živome čuvstvu socijalne odgovornosti i u ljubavi, što vodi k intenzivnom provodjenju karitativnoga rada, ne zadovoljavajući se samo s tim, da formalno zadovolji obveze ove vrsti ili da se uz često neznatni razmjerni prinos otkupi od dužnosti ljubavi. Tko se radeći oko svojega dobra otvoreno ili prikriveno pridržajući tek formu društvene naklonosti otme ovome idealnom zahtjevu, tko u životnoj borbi svojoj n e o s j e ć a, živo ne osjeća, da jest i da mora biti čovjek, taj će svagda ostati nametnik, koji vodi protiv društva i protiv bližnjega manje ili više prikriveni boj vrebajući, da ga zaskoči. Tko je pak onim duhom prožet, ne će nikad biti toliko gospodar, da bi pri tom prestao biti čovjek. Uvaženja vrijedne su Herbarlove riječi: tečaj vremena ne ide mimo ljudsku dušu, nego kroza nju, to jest ne ide kroz nju ni kao voda, što se oklizne niz stijene cijevi, nego kao struja električna, što prolazi nutrinom bića, te o njem ovisi, hoće li onu struju unaprijediti ili sprečavati.

Do čovjeka je, hoće li ga ona idealna struja zahvatiti. O tom ovisi, hoće li u svim položajima života znati biti č o v j e k. Naše je pouzdanje u bolje prilike do d o b r i h g o s p o d a r a, koji će znati biti d o b r i l j u d i.

CENTAR ZA ZAGREB